

Zencan ve Hemedan Bölgelerinin Arkeolojik Kültürü Üzerine Bazı Görüşler

Ramil Rüstemov*

Giriş

Zencan ve Hemedan Eyaletleri topraklarında uzun yıllar boyunca yapılan arkeolojik araştırma ve kazı çalışmaları sırasında burada en eski dönemlerden çağdaş döneme ait hayli maddi kültür örneğinin, değişik amaçlı anıtların, şehir ve köy tipi yerleşim yerlerinin, savunma tesislerinin, mezar anıtlarının bulunduğu bölgenin Azerbaycan'ın Orta Çağ tarihinin öğrenilmesinde özel bir yerinin olduğunu gösteriyor. Tarihte bu bölge önemli açıdan tutumu ile halkımızın ekonomik, siyasi ve kültürel gelişiminde önemli yer tutmuştur. Zencan ve Hemedan Eyaletleri üzerinden belirlenmiş maddi kültür anıtları bu zamana kadar çeşitli araştırma eserlerinde, makalelerde, bilimsel raporlarda vs. yansısı da onların kompleks şekilde araştırılmaması konunun bağımsız araştırma tesisine dönüşmesine zorunluluk oluşturuyor.

1. Zencan Eyaletinin Tarihi ve Kültürel Eserleri

1938 yılında kurulan Zencan Eyaleti 21.841 km²'dir. 2011 istatistiklerine göre Eyaletde 1015734 kişi yaşıyor. Zencan Eyaleti sekiz idari bölgeye ayrılmıştır: Ebher İlçesi, İcrud İlçesi, Hudabende İlçesi, Zencan İlçesi, Tarım İlçesi, Mahnişan İlçesi, Hürremdere İlçesi, Sultaniye İlçesi.

Zencan, Güney Azerbaycan'ın en önemli tarihi ve ekonomik şehirlerinden biridir. İlk olarak MÖ 6. yüzyılda Zencan adı Asur yazıtlarında keşfedilmiş, bu kaynaklarda Zencan "Anbiya toprağı" olarak adlandırılmıştır. Burada yaşayanların Lullubi ve Kutu kabilelerinden oluştuğu görülmüştür. MÖ 7. yüzyılda, Zencan Medyan Devleti'nin bir parçasıydı. İspanyol gezgin Claudius'un bilgisinden, Zencan'ın Daran'ın hükümdarlığı sırasında Akhaemenid'in başkentlerinden biri olduğu biliniyor. Ancak, bu fikrin doğruluğunu teyit eden doğru kaynak veya tarih yazımına dair bir kanıt yoktur. Arap yazar Hamdullah Kazvini *Nüzhetü'l-Kulüb* (نزهت القلوب) eserinde Zencan şehrinin Sâsânî hükümdarı Erdeşir Babakan

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, rustemovramil@mail.ru

terefinden kurulduğu gösterilmiştir. Bu gerçek, burada bulunan tarihi yazılar ve makaleler aracılığıyla açıklanabilir. Bu, nüfusun Sâsânîlerde, topografik yapı ve daha yakın bir bağlantı kurmak ilişkileri kanıtlanmıştır. H. Kazvini, Zencan hakkında yazıyor: “Zencan IV iklimde yer almaktadır. Esası Erdeşir Babakan tarafından kurulmuş ve Şahin adıyla isimlenmiş ve bu da kartal anlamına geliyor”¹.

Vazeh Yagubi'nin *Ülkeler* (البلدان) adlı kitabında Dinarver'e seyahat ederken Zencan'dan söz etti. Sanatçılar Zanjan hakkında bilgi vermiş olsalar da, tarihlerini, şehirleşmelerini ve nüfuslarını bildirmekte zorlanıyorlar. Dihhudâ sözlüğü Zencan şehri hakkında ilginç gerçekler içerir. Bu, şehrin adı Zengan olduğunu ve Zengan'ın daha sonra Zencan olarak adlandırıldığını ve bunun nedeninin Arap işgalinden sonra Arapçada "g" eksikliğinden kaynaklandığını göstermektedir².

Çoğu yazar, Zencan'ın tarihinin Medyan döneminden alındığını ve bir il olduğunu belirtmiştir.

Fars tarihçiler sahte ve yanlış fikirler şekillendirerek bölgeden gelen maddi kültür örnekleri bölgenin nüfusunun ari olduğunu gösteriyor. Yalnızlıkla Gevezeng,

1 Хамдаллах Казвини. *Нузхат ал-хулуб (Материалы по Азербайджану)*. s. 34.

2 هوشنگ ثبوتی، تاریخ زنجان، ص. 24.

Garatepe ve Muncuktepe'deki kazılarda, bu bölgenin ilk sakinlerinin yaklaşık 2000 yıl önce burada yaşayan aristokrat kabileler olduğu keşfedilmiştir. Zencan şehrinin kale surları, şehrin savunmasında önemli bir rol oynayan su dolu bir hendekle çevrilidir. Yakup'a göre, Zencan Hüsrev Enûşirvân döneminde Khorezm, Kharbaran, Nimruz ve Azerbaycan'dan oluşan bir idari birimdi ve Azerbaycan'ın bir parçasıydı. Ancak, şehrin nüfusu hakkında doğru ve kapsamlı bilgi bulmak zor.

Kentin oluşumunda Şahseven, Esanlu, Mukaddem, Bayat ve Hudabendelu gibi kabileler büyük rol oynamıştır. İstehri *Yollar ve Ülkeler* (المسالك و الممالك) kitabında, "Zencan'ın saf hava, büyük ormanlar, büyük çiftlikler ve Ebher'den daha büyük şehir olduğunu" yazıyor. Azerbaycan bu şehri daima yabancı saldırılardan korudu. Buradaki arkeolojik kazılar, Zencan Eyaletinin eski bir dönüm noktası olduğunu göstermektedir. 18 hektarlık bir alanı kaplayan Sultaniye mimari eseri, en seçkin anıtlardan biridir. Bu değerli tarihi eser, Elhaniler dönemi mimarisinin ve sanatının gelişimini anlatıyor. Sultaniye şehrinde üç ana tarihi eser bulunmaktadır: Çelebioğlu, Molla Hasan Kaşani Türbesi ve Sultaniye Türbesi. Sultaniye mekbarası Sultaniye'ye 43 km uzaklıkta yer almaktadır. Bu türbe Elkhani hükümdarı Muhammed Khudabani'nin (Olcaytu) onuruna inşa edilmiştir. Bu anıt, İtalya'daki Santa Maria Kilisesi ve Türkiye'deki Ayasofya anıtından sonra dünyanın üçüncü büyük tuğla kubbelerinden ve çok katlı binalarından biridir. Sultaniye Türbesi, UNESCO'nun Dünya Mirası Listesinde, ülkenin en önemli 7. anıtı olarak listelenmiştir³.

İslam Devrimi öncesinde Zencan ve yakın bölgelerdeki arkeolojik kazılar yapıldı. Sultaniye ve çevresindeki alanların tarihi eserleri araştırma konusu olmuştur. Buradaki kazılarda Said Ganjavi liderliğindeki arkeolojik grup, 40 yılı aşkın zaman boyunca önemli kültürel örnekler elde etmişlerdi. 2004 yılında, Ebher kalesinde Ali Asker Mirfettah ve Hosrov Purbahşende, burada yaşayış çiziklerin Demir Çağından başladığını belirtti. 2000 yılında Mehrdad Esgeriyan yeniden bölgede kazı çalışmalarına başladı. Yine, aynı yıl, Pervin Kazimpuresmeti Sultaniye'deki kazılarda Taş , Eneolitik ve Tunç Çağı örneklerini keşfetti. Kazimpuresmeti, Nur Tepesi hakkında ilginç materyaller ele aldı ve o tepeye ait bugüne kadar hiçbir bilgi olmadığını söyledi⁴.

Ayrıca bölgenin yeni arkeolojik anıtları da ortaya çıkarılmıştır. Bu anıtlardan biri, Ebher Nehri havzasında bulunan eski Halise yerleşiminde yer almaktadır.

3. سلطانی رامین، جستارهای در تاریخ زنجان، زنجان، ص.46.

4. کاظم ملازاده، معصومه طاهری دهرکردی، تاریخچه، جاییابی و ساختار هگمتانه مادی، مقالات شهر ایرانی اسلامی، زمستان 1395، شماره 6، ص.5-16.

Bu eserde 2009 yılında Hemidrza Velipur başkanlığındaki Ebher Azad İslam Üniversitesi öğrencileri tarafından arkeolojik kazılar yapılmıştır. Elde edilen materyaller Neolitik Dönemin özelliklerini yansıtır. 2009 yılında, Zencan'daki arkeolojik kazılarda kısmen Tahran Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsünün de emeği var. Bu Enstitüsü çalışanı Azatullah Negahban'ın bazı makaleleri, Zencan'daki eserlerin incelemesine ayrılmıştır. Makaleler esas olarak Ebher ve Hürrem Vadisi ve d. hakkında bilgilere dayanmaktadır. İslam Devriminden önce İngilizler burada kazılar yaptılar ve 1971'de başkentini batı ve güney kısımlarında bilimsel çalışmalara başladılar. Sonuç olarak, Abatepe, Sacac Nehri yerleşim birimine ait üç, Güzeltepe, Göltepe ve Zencan'ın güneyindeki bir yerleşim tespit edilmiştir. Zencan ile birlikte İran'ın diğer bölgelerinde arkeolojik araştırmalar yapılmış, ancak bu yıllarda temel bir araştırma yayınlanmamıştır⁵.

Ebulfazl Ali, 2001'den beri yeni araştırmalara başlamış ve Zencan anıtlarının çalışmasına yeni bir soluk getirmiştir. Mahneşan, Ebher, Hürremdere ve diğerleri anıtlarda arkeolojik kazıların başarılarını yayınladılar. O, Ebher Nehri Havzası üzerine yaptığı 2001-2003 çalışması sırasında çok sayıda çanak çömlek örneğini, farklı dönemlere ait çömlek örneklerini keşfetti. Onun araştırmasına göre bu arazide yaşam alanı Alt Paleolitik çağda başlamıştır⁶. 2005 yılında, Mirfettah Erzullah başka bir mahalle olan İcrudda, Gilaber Köyü'nden 67 eski yapıyı araştırmaya ve keşfetmeye başladı. Ali Asker Mirfettah Erzullah Necefi ve Ferzad Mafi, Hudabend'deki hamam ve Zerinerud bölgesinin araştırılması sırasında Paleolitik Çağ'dan örnekler almıştır.

Tarihsel arkeolojik araştırma alanlarından biri, Güneybatı Zencan'daki İcrud bölgesidir. Bu şehir kuru iklim koşullarında bulunur ve Kızılüzün ve Hoyin nehirleri ile çevrilidir. Antik tarihi ve büyüleyici manzarasıyla seçilen anıtlardan biri, İcrud'da bulunan Hoyin'in tarihi yapısıdır. Şimdiye kadar burada yazılı bir belge alınmadı. En eski anıtlardan biri Behestan Kulesi. Bu anıt Mahneşan'ın 21 km doğusundaki Giziluzen nehrinde yer almaktadır. Anıtın VII-VIII. yüzyıllar arasında yapıldığı ve Behestan dağının 250 metre yükseklikte olduğu tahmin edilmektedir. Bu kalenin odaları, koridorları vb. parçaları şu anda da kalmaktadır ve inventarlaşdırılarak 1458 numara kayda alınmıştır. Ali Asker Mirfettah, bu şehirde, esasen de Gelaber köyünde kazı çalışmalarına başlamış ve çeşitli tarihi dönemlere ait malzeme kültürü desenleri edinmiştir. Kazılar Gelaber, Covgin, Saha, Karadere köylerinde olmuş ve Neolitik dönemden günümüze kadar toplanan

5. نگیان، عزت الله، «گزارش مقدماتی دوماهه عملیات حفاری منطقه سگزآباد»، مارلیک شماره 1، ص.1-24.

6. عالی، ابوالفضل بررسی و شناسایی آثار باستانی شهرستان ماهنشان پژوهشکده باستان شناسی، 1381.

örnekler elde bulunmuştur. Ağırıklık olarak kahverengi olan Dulus ürünleri saman ve kil bileşimlerinden oluşmaktaydı⁷.

Hudabende (Zarinrud havzası) - Hudabende Bölgesi, Zencan Eyaletinin güneyinde yer alır ve Kızılüzən, Acıçay, Şor, Talvar, Khamud ve Bezinarud nehirleri boyunca uzanır. Bu şehir zengin mineraller bakımından zengindir. 2007 yılından bu yana bölgede arkeolojik kazılar başlamış ve çok sayıda arkeolojik örnek alınmıştır. İlçenin konutlarında bulunan ürünler deniz seviyesinden 1951 metre yüksekliğe ulaşarak Eneolit Dönemi kaplar. Hudabende hamamından elde edilen bilgiler Alt Paleolit'ten Demir Çağına kadar uzanan arkeolojik dönemleri de kapsamıştır. Bölgede 16 adet mağara ve sığınak bulunmaktadır ki, yaklaşık 10 tanesi barede dolğun melumat elde edilmiştir. Elde edilen materyal Paleolitik Dönemi kapsar⁸.

Tarom İlçesi - 2007 yılında Erzullah Necefi bu alanda arkeolojik araştırmalara başladı. Fakat diğer alanlara kıyasla, buradaki malzemeler biraz küçük. Tarom'un antik kaleleri arasında Gavurqala ve Garaqum hayati öneme sahiptir. Gavurqala'da eski zamanlara ait çanak çömlek örnekleri bulunsa da, Garaqum kalesinden gelen malzemeler çok küçüktü ve bunun başlıca nedeni Karaqum kalesinin coğrafi konumunun dezavantajlar ile ilişkili olması idi⁹.

Mahneşan Bölgesi - Batı Zencan Eyaletinde bulunan Mahneşan şehri, dağlarla çevrili soğuk iklime sahip bir mezarlıktır. 2002 yılında bu alanda Ebulfazl Ali tarafından arkeolojik kazılar başlatılmıştır. Elde edilen arkeolojik materyaller Neolitik ve Tunç Çağı kaplıdır. I. Kazı alanı 1 hektar, II. Kazı alanı 1.5 hektar, 2 kazı alanı ise yaklaşık 4 hektardır. Eneolitik Çağından erazide yerleşik yaşam tarzının yaygın olduğu ve Demir Çağı'ndan sonra yaşamın devam ettiği varsayılmıştır. 2003 sonbaharında ve 2005 yazında Ebulfezl Ali Ebher ve Hürremdere mezarlıklarında arkeolojik kazılar gerçekleştirdi. Arkeoloğun elde ettiği maddi kültür örneğine göre alt paleolitten erken Tunç Çağına kadar uzanan tarihsel ve arkeolojik süreçlerin devam ettiği tespit edilmiştir. En erken örnekler Ebher Nehri havzasında bulunan Abriz'den elde edilir. Çalışmaya çeşitli mağaralar ve barınaklar da dahil edildi, ancak çömlek ürünleri nispeten daha az keşfedildi. Bunun esas nedeni alandaki arkeolojik malzemelerin darlık tarafından

7 میرفتاح، علی اصغر ا، ر شماره 22 و 23، ص، «بررسی و شناسایی قلعه تپه ابهر»، 1373، ص.170.

8 Alibaigi, S; K., Niknami & Sh., Khosravi "A Preliminary Report on the Investigation of the Lower Paleolithic Site of Khaleseh in the Khorramdarreh Valley; Zanjan", 2010, Iranian Archaeology, №1: s.8

9 نجفی، ارض الله، بررسی و شناخت آثار باستانی استان زنجان پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی به راهنمایی علی اصغر میرفتاح، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، 1375. ص.20.

açıklandığı keşfedilmiştir. Bölgede Eneolitik Dönemden 25 adet numune alınmış ve bu döneme ait malzemeler önceki dönemlere ait malzemelere göre nispeten daha zengin bulunmuştur. Bu malzemeler esas olarak düzlüklerden, dağlık alanlardan, nehirlerin kaynaklarından, vb. bulundu. Elde edilen malzemeler kırmızı ve turuncu, yüksek mineral içerikli çömlerden oluşmaktadır. Seramik numuneleri düşük sıcaklıklarda pişirildi ve kalıplara dökülerek farklı şekillerde elde edildi. Çanak çeşitli basit geometrik şekiller ve çizgilerle dekore edilmiştir. Burada keşfedilen Eneolitik Çağın kültürel izleri, komşu bölgelerdeki sosyo-kültürel süreçler üzerinde de bir etkiye sahip olmuştur. Erken Tunç Çağına ait küçük miktarlarda materyaller, Ebher Nehri Havzasından elde edildi, ancak çiftlik hayatı ve antik nüfusu hakkında fikir söylemek zordu¹⁰. Zencan Eyaletinin arkeolojik incelemesi, kuzeydoğu ve doğu İran topraklarının kültürü, sosyal-politik ve sosyal yaşamı için büyük önem taşımaktadır.

Bu ustann tarihini 4 döneme ayırabiliriz:

1. (VII bin yıldan III bin yılın başlarına kadar): Bu dönem hakkında bilgiler azınlık oluşturuyor. Bu dönemde bazı emek elementleri ve yerleşim yerlerinin olması ile karakterize edilir.
2. (III bin yılın başlarında II bin yılın sonuna kadar): Bu döneme ait İcrud birimi ve orada elde edilen maddi kültür örneklerini aittir.
3. (II bin yılın sonundan VII yüz yıla kadar): Bu dönemde araziye Arya aşiretlerinin akımı başlar ve yerleşim süreçleri yaşanıyor. Daha çok tarihi-arkeolojik örnekler I bin yılın ortalarına ait edilmiştir. Nüfusun genellikle çiftçilikle meşgul olduğu kanıtlanmıştır. Fakat uzun süren kabileler arası savaşlar çiftlik hayatının çöküşüne yol açmıştır.
4. (VII yüzyıldan XIX yüzyıla): Bu dönemlerde Zencan çeşitli devletlerin sınırları içinde olmuş, çeşitli sosyopolitik süreçler cereyan etmiştir. Farklı mimari örnekleri yaratılmış bu da genel ve İran mimarisinin bir parçasını teşkil etmiştir¹¹.

Hacı Dadaş Hamamı: Hacı Dadaş hamamı şimdi çayhane olarak faaliyet gösteriyor. Bu binanın Kaçarlar döneminde inşa edildiği belirtiliyor. Hamam banyo odası, hol ibarettir. Bu hamamın en güzel bölümlerinden biri esas mezarının 4 taş üzerine helezon biçimli şekilde yapılmasıdır. Bu binaya yol Seyitler Mahallesi, Huseyniye ve pazarın yanından geçiyordu.

10. مجموعه مقالات 80 سال باستان شناسی ایران، به کوشش یوسف حسن نژاده و سیمیا میری، ص. 478.

11. نجفی، ارض الله، ص. 26.

Zencan Pazarı: Zencan pazarı bir zamanlar geçilmez "koltuk" kapısı ile çevrilidir bu şehrin güney kapısı olarak adlandırılıyordu. Bu pazar İranın en uzun pazarı olmuştur ve ülkenin ekonomik ve ticari ilişkilerinde önemli rol oynamıştır.

Molla Hasan Kaşani Türbesi: Sultaniye kentinin güneyinde kendi görünümü ve güzelliği ile seçilen yapıtlardan biri de Molla Hasan Kaşani türbesidir. Türbenin XVI-XVII yüzyıllardaki meydana geldiği hakkında tarihi belgelere rastlandığı belirtilmektedir. Anıtın içinde fayanslar üzerinde onun hicri tarihiyle 973 yılında inşa edildiği kaydedilmiştir. Feteli şah döneminde bu bina Zencan valisinin hazinesi olmuştur.

Pir Ahmet Zehernuş: Ebher şehrinin güneyinde 18 şehriver sokağında tarihi önemli anıtlardan biri de tuğlayla yapılmış Pir Ahmet Zehernuş mimari örneğidir. Bu bina hicri VI-VIII yüzyıllarda yapılmış, kime ve ne amaçla yapıldığı ise belli değildir. Fakat türbenin Pir Ahmet Zehernuşa ait olduğu fikri konuya daha yakın sayılır.

Taş Kervansarayı: Bu abide I. Şah Abbas tarafından yaptırılmış bir kervansaraydır. Ama bugün bu bina ev gibi kullanılmaktadır. Kervansarayın planı 4 balkon, kameralar ve kubbeli çatıdan oluşmaktadır. Binanın inşasında temel malzemelerin taştan ibaret olması bu binayı taş hani adlandırması ile ilgili olmuştur.

Mir Bahettin Köprüsü: Bu köprü Kaçarlar döneminde Zencançay'ın üzerinde kurulmuş tarihi köprülerden. Bu köprü Gacarlar teknolojisi ve mimari üslubu ile yapılmış ve yarım daire kemerlerle donatılmıştır. Bu köprü eski köprü ve ejderha köprüsü gibi belli olmuş, Nasreddin şah'ın döneminde ise usta Mir Bahattin tarafından inşa edildiğinden, onun adını taşımıştır.

Zencan Camisi: Bu cami Feteli Şah'ın oğlu Abdullah Mirze'nin onuruna yaptırılmıştır. Bu cami batıdan qeyseriye pazarı, doğudan seyyid camii sokağı, kuzeyden Humeyni caddesi, yeşil meydan ile çevrilidir. Cami çeşitli dönemlerde seyyid camii, sultan camisi ve camiayı camisi olarak adlandırılmıştır. Tarihi kaynaklardan belli olmuştur ki, döneminin en güzel camiayı camisi ve dini okulu olmuş, o dönemin en büyük ve en güzel camileri arasında önde gitti. En önemli yapı üslubundan da biri bu caminin 4 minareli ve eyvanlı olmasıdır.

Tarihi Mağara: Bu mağara esasen "güneş ışığı" adıyla da bilinir, Zencan ve Hudabende şehirlerini kapsayan Sakızlı ağının eteğinde bulunuyor. Mağaranın şekillenme ve gelişim tarihi jura dönemine rastlıyor. Bu mağara güzelliği ve

tabakalarının kalitesi açısından dünyanın en güzel kireç mağaralarından biridir. "Kalabalık koro" mağarası Hemedan'daki Alisadr Mağarası ile benzerlik teşkil ediyor ve aynı dönemi kapsıyor. Fakat bazı farklı yönler de vardır. Birincisi, Alisadr Mağarasının "Kitle koro" mağarasına oranla daha çok mavi renkte olması, ikincisi ise "Kitle koro" mağarasının kirecinin daha halis kaliteye sahip olmasıdır.

Gülcük Mağarası: Gülcük mağarası eski insanların yerleştiği ve savunma amacıyla sığındıkları tarihi bir mağara olmuştur. Zencan şehrinin 38 km güneybatısında Aşel dönemine aittir. Bu mağaralar Zencan ustanın tarihinin eski kanıt edilmesinde önemli bir tarihe sahiptir.

Zencan Çamaşırhane Müzesi: Zencan çamaşırhanesi şehrin en ünlü mahallelerinden olan Baba Cemal mahallesi Sadı sokağında bulunuyor. Bu çamaşırhane hicri takvimle 1345 yılında belediye başkanı Ali Ekber Tevfik'i tarafından inşa edilmiştir. Binanın mimari stili Gajarlar döneminin sonu ve erken Pehlevi dönemine ait edilebilir. Bu coğrafya kadınların güvenliği ve asayiş amacıyla oluşturulan kapalı bir yer idi. Binanın su tehcizatı Hacı Mirbaheddin kalesinden çekilmiş su hattı aracılığıyla temin edilmiştir. Çamaşırhane yıkama alanı 4 bölümden oluşmuştur. 17 m uzunluğunda define kısmı, 8 m.lik teras, çamaşırhane odası ve güzel kartvizite sahip muhafaza perspektifli bölümleri var. 11 m-lik simetrik salonu iki kısma ayrılır. Bu çamaşırhane günümüzde Zencan

yerel giysileri, süs ve ziynet eşyaları müzesi olarak kullanılıyor. Zencan ustanın yerli erkek ve kadın giysileri ilginç ve dikkat görendir. Erkek giysileri sıradan kostüm ve gece börk adlı şapka, çizme veya çarık ve kadın giysilerinden ise birkaç giysi türleri, bilezik, yüzükler vb. gösterilebilir. Kişilerin ekonomik gücünden bağlı olarak bu kıyafetlerde çeşitli süs kullanılmıştır. Burada nevrüz gibi eski bayramların kutlanması konusunda da bilgiler kaydedilmiştir.

2. Hemedan Eyaletinin Tarihi ve Kültürel Anıtları

Hemedan ostanı İran'ın batı kısmında bulunmaktadır. Hemedan kuzeyden Zencan ile, güneyden Luristan, doğudan Merkezi ostanı ile, batıdan ise Kermaşah ve Kürdistan ile sınırdır. Hemedan arazisi karlı zirveleri olan dağlar ve verimli ovalarla ünlüdür. Hemedanın en yüksek zirvesi 3574 metre olan Elvend dağıdır. Hemedanın iklimi soğuk. Dağ ilçelerinde sekiz ayı kar oluyor ve bu yaz aylarının serin geçmesine ve doğanın güzel olduğu ortam yaratıyor. Hemedan ostanının sahası 19.547 km²-dir. Hemedan'da özel kültürü ve gelenekleri olan çeşitli xalqalara ait nüfus yaşıyor. 2011 yılı nüfus sayımına göre ilin nüfusu 1.758.268 kişidir. Vilayette toplam 2302 yerleşim birimi mevcuttur. Nüfusunun önemli bölümü eyaletin 6 şehrinde yaşıyor; Hemedan'da (eyaletin başkenti), Melayirde, Nehavente, Tuysirkanda, Kebuter Ahenkte ve Esetabatta. Eyaletin nüfusu genellikle tarımda ve gıda sanayisinin kurumlarında çalışıyor. Hemedan şehrinde İranın büyük eyaletleri ve şehirlerine - Kazvin'e, Tahran'a, Kirmanşaha, Melayire, Borucezde, Saveye giden yollar keşiyor. Hemedan ostanı inzbatı açıdan 8 şehristana ayrılır: Esetabat şehristanı, Bahar şehristanı, Tuysirkan şehristanı, Rezen şehristanı, Kebuter Ahenk şehristanı, Melayir şehristanı, Nehavent şehristanı ve Hemedan şehristanı.

Hemedan şehri öyle bir zengin kültürel ve tarihi geçmişe sahiptir ki, birçok yabancı turistler Hemedan'a gelişinden sonra İran'a ziyaret etmeyi tercih etmişlerdir. Bunun sonucunda Hemedan kendi hakkında yazılmış seyahat tasvirleri bu şehrin ihtişamı hakkında haber veren seyyah İbn Fazlana atıfta bulunmak gerekir. Bağdat'tan Orta Asya ve Hazar denizine kadar uzun bir gezi sırasında Hemedan kentini ziyaret etti ve şehir nüfusunun adetleri ile tanıştı. Fransız gezgini Şarden Hemedan ilişkin yazılarında, kentte deri endüstrisinin yayılması ve gelişmesini belirterek, bu alanın hemedanın için en yaygın bir sanat olduğunu kaydetti. 1902 yılında Hemedan'a seyahat eden Villiam Cekson Hemedani bir "bahçeler" kenti olarak tasvir etmiştir. O, Hemedan pazarlarını şöyle izah ediyor: Hemedan piyasaları çatlıdır ve orada beş yüzden fazla dükkan var. Cekson sözlerine göre, onlarda dokuma ve kuyumculuk eşyaları hazırlamakta meşhur idiler. Anlaşılan bu şehre seyahat eden turistlerin çoğu bu şehrin deri sanayinden etkilenmişler. Bir başka

ilginç nokta ise Hemedanın çömlükçilik alanının gelişimi hakkındaki bilgilerdir. Hemedan ülkede beşinci kültür ve turizm şehri sayılır. Her yıl, yerli ve yabancı turistlerin büyük bir grubu eski anıtları, doğal turistik yerleri ziyaret etmek ve sıcak havadan zevk almak için Hemedan'a geliyor. Bununla birlikte, şehirdeki bazı turizm sorunları da kutlanmalıdır. Hemedan'daki turizm sorunlarından biri altı aylık turizm sezonudur. Hemedan'ın kışın soğuk olması arazinin turistiz ağırlığının aşağı düşmesine neden oluyor. Ancak bu kentte kış sporlarının geliştirilmesi bu sorunu çözmeye yardım edebilir. Şehrin hava limanları ve tüm demiryollarının gelişmesi kentteki turizmin gelişmesine olumlu etkileyebilir.

Herodot bu şehrin Deyok tarafından inşa edildiğini kaydetti. O, Ekbatana şehrini inşa ederek büyük ve sağlam bir duvar sadı kurmuştur. Bu şehrin saraylarını incelemek neredeyse dünya bilim adamlarının ilgi odağı olmuştur. En çok ilgiye neden ise Medin başkenti Ekbatana şehrini ve Nimrod kulelerinin bulunması olmuştur. Avrupa yazarlarının eserlerinde ve raporlarında Gacarlar dönemine ait Hemedan şehrinin ticari ilişkileri tarihi yansımıştır. Bu dönemde müteahhitler belli kısıtlamalar çerçevesinde arkeolojik kazılar için kaçır hanlarına ücret öderler. Wilson 1880 yıllarında Hemedan'da arkeolojik araştırmalar teşkil ettiğini, sonra da sondaj çalışmaları elde edilmiş malzemeleri Avrupa'ya gönderileceğinden söz açıyor. XIX. yüz yılın son yıllarında Jacques de Morgan Hemedani ve çevre bölgelerini gözden geçirdi. De Morgan kendi raporunda eski anıtların ve arkeolojik örneklerin imha olduğunu hatırlatıyor. 1913 yılında Charles Fossi Hegmatan tepesi dahil olmak üzere Hemedan'daki bir takım yerleri araştırdı. 1950 yılında Mesut Azernuşun yönettiği İran arkeologları grubu iki sezon Hemedan'ın bazı yapıtlarını inceledi ve sonuçta Parfiya dönemine ait mezarlık tespit edilmiştir. 1983 yılında İran arkeologları Muhammed Rahim Sadakat'ın yönetimi altında Hegmatan tepesinde birtakım arkeolojik kazı çalışmaları yapmışlardır¹².

Bu kazılar 2000 yılına kadar devam etti ve sonuçta büyük bir mimari kompleksi açıldı, sonucunda Parfiya dönemine ait maddi kültür örnekleri tespit edildi. 2004 yılında bu tepenin kognitiv tabaka amaçları ile araştırılması Mesut Azernuş tarafından yapılan ve 2006 yılına kadar devam etmiştir. Bu tepe üzerine kurulan en eski kat Parfiya döneminin orta ve sonraki bölümlerine aittir ve aynı dönemde yapılmış büyük bir gökdelen bulunuyor ki, çevresinde dağılmış kil parçalarına rastlamak mümkündür¹³. 2009 yılında Yakup Mahammedifer tarafından icra

12 صراف، محم درحيم، «روند معماری و شهرسازی شهر باستانی هگمتانه - همدان، در پایان نهمین فصل کاوش پاییز»، دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، 1378، ص.79.

13 آذرئوش، مسعود، «گزارش مقدماتی کاوش های لای هشناختی تپه هگمتانه همدان»، گزارش های باستان شناسی، ش 7، ج، مجموعه مقالات نهمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، پژوهشکده باستان شناسی، تهران، 1683، ص.20.

edilmiş ve önceki sonuçları onaylayan Parfiya çökme yüzeyinde bir Sâsânî katı da tespit edilmiş, ardından Kaçarlar ve Pehlevi dönemlerine ait belgeler elde edilmiştir. Maalesef Hegmatana hakkında önemli hiçbir belgeli kanıt elde etmedi. Maddi Hegmatanın yerini tartışmak için bazı temel konuları gözden geçirmek gerekir: Birincisi, egemen elit ile sıradan insanların yeri arasındaki farklar; İkincisi, tarihi belgelere ve arkeolojik bilgilere göre, bu dönemin egemen merkezleri veya kaleleri İran'ın batı ve kuzeybatısındaki havzalarında, düzlük alanlarında değil, nispeten yüksek dağ ve dağlık arazilerindedir; Nihayet, Asur kaynakları tarafından yapılan çeşitli göndermelere rağmen, kanıtlar gösteriyor ki, bu dönemde ekonomik yapı ve yaşam koşulları, şehirleşme ve şehir yapısı aslında mevcut olmamıştır. Mevcut kanıtlar gösteriyor ki, Hemedanın hayatı boyunca, Mad döneminden bugüne kadar hiçbir deplasman ve şehir olmadı. Bu yüzden Hegmatanın Hemedan şehrinde olduğu şüphesizdir¹⁴. Ele alınan dönemin hükümet organları tamamen yüksek yükseklik veya eski tepelerde inşa edilmiştir. James Murray yazıyor, bu tepenin üstünde güçlü kale vardı ki, bu da ağa Muhammed han Kaçar tarafından imha edildi ve sadece bir büyük yuvarlak kule korumuştur. İngiliz araştırmacı Cekson 1903 yılında Hemedani ziyaret etti: "Bölgede rastlanan yerleşim yerleri yakınlarında duvar kalıntıları vardır ki, bazı bölümleri beş metre kalınlığında, yaklaşık altı metre yüksekliğe ulaşarak kil, vardır, tuğla ve yumuşak toprak ve kil döşemelerden çıkan kayalara rastlanmaktadır". Cekson ayrıca, Hemedan evlerinin eski pürüzsüz kayaçlardan hazırlandığına dikkat çekiyor. 1983 yılında Muhammed Rahim Sarrafın yönetimi altında gerçekleştirilen Hegmatan kazıları sonucunda Parfiya mimarisinin delillerinin tespit edilmesine yol açtı. Fakat, sütunların, yazıların, değerli eserlerin ve tarihi metinlerin verildiğini dikkate alarak Hemedan şehrinde Ahameniş döneminin önemli yapıtlarının kitabı vardı. Hamdulla Mustofi Kazvini yazıyor: "Bazıları Hemedan'ın bugünkü şehrin doğu kısmındaki eski Hiqmatan yeri olduğunu ifade ettiler, bu tahmin kuşkusuz belirsizdir". Safeviler döneminde Hemedan şehrinde çekilmiş minyatürler şehrin bütün çizgilerini yansıtmıştır. Kazılara göre Hegmatan tepesi Parfiya döneminde ilk kez büyük ve muhteşem binaların inşası için kullanılan doğal bir platformdur. Aslında, şehrin bu bölümünün bu tarihten önce kullandığına dair hiçbir kanıt yoktur¹⁵.

14. محمدی فر، یعقوب، هگمتانه، 1378؛ پایتخت مادها، فرهنگ همدان، س 5، ش 17 و 18، ص. 16 - 2.

15. کاظم ملازاده، معصومه طاهری دهکردی، تاریخچه، جایابی و ساختار هگمتانه مادی، مقالات شهر ایرانی اسلامی، زمستان 1395، شماره 6، ص. 6.

Yunan kaynaklarında bu şehir Ekbatana adlandırılmış, Ahemeniş kitabelerinde "Hekmetana" gibi yazılmış ve anlamı ise "kalabalık", "birlik" olarak kaydedilmiştir. Bu ise Farslar ve Medlerin sosyal birliği, nikah ilişkilerinin kurulması gibi karakterize etmektedir. Tarihsel Hemedan Amadane, Saru, Zinestan, Nazım'a olarak da adlandırılmış ve bunların en ünlüsü Hemedan olmuştur ki, manası "madların yeri, mekanı" anlamına gelmektedir. Hemedan hakkında Mehemedtağı Zehtabi "İran Türklerinin eski tarihi" eserinde şöyle yazıyor: "Bugünkü Hemedan veya eski Ekbatan Mad devletinin başkenti, payitahtı idi. Mad devletinin başkenti olduğu dönemde Hemedan oldukça büyük, bayındır ve güzel oldu. Kuşkusuz, yok olmuş ve bugün yer altında kalan Mad ve Hemedan'ın bu zengin kültürü çok muhtemelen milattan önce 6-7'ncü yüzyıllara ait değil. Ondan çok önlere - Madların dedeleri olmuş Gutti ve Lullubilerin milattan önce II ve III bin yıllarına mensup kültürüdür. Madlar bu kültürün varisi olmuşlar"¹⁶.

İ.M.Dyakonov bu adın Med dilinde (Med dilini İran kökenli sayıyor) "Hanqmatana" dendiğini ve - "toplantı yeri" anlamına geldiğini yazıyor. Başka yerde yazar bu adın İran dillerindeki "ham" - "bir yerde", "birlikte" (Azerbaycan dilindeki - hep sözü) ve "murad" - "gitmek" kelimelerinden oluştuğunu belirtiyor. Ancak İ. M. Dyakonov farsça "ham" kelimenin eski türkçe "qamu" ("hamu") sözünden olduğuna dikkat etmedi. Başka yerde o yazmıştır ki, "Aqbatan" elam dilindeki "hanqmata", yani "medlerin ülkesi" sözlerindedir. G. Qeybullayev ise belirtti, "aslında Hemedan toponimi" Akbatan" adının çarpıtma: "Ak" kelimenin başına - "h" sesi eklenmiş, - "batan" sözü ise Türk dillerinde bm fonetik kanununa göre - "matan" şekline geçmiş ve eski Akbatan Haqmatan, sonra Hemedan formuna düştü. Demek ki, Hemedanın - Akbatanın eski fars dili aracılığıyla - "toplantı yeri" anlamında olduğu fikri yanlıştır"¹⁷. Akbatan toponimi madayların dilinde olmak üzere türkçe "ak" ve Azerbaycan topraklarında bir dizi eski tarihsel isimlerde katılan "bat", "bad" sözlerinden oluşmaktadır. "Aq" sözü bu adda, örneğin "Aqdam", "Aqdaş", "Aqkent" vb isimlerde olduğu gibi, renk belirtiyor ve şehrin kale duvarlarının beyaz renkli taştan yapılmasını ifade ediyor. Herodot yazıyor, Akbatan kalesinin birinci tali duvarı beyaz renkte idi. Karşılaştırma için gösterilebilir ki, Ağdam toponimi de Şahbulag kale beyaz taştan yapıldığına göre beyaz ve eski türk dillerindeki tam - kalsın - kale duvarı kelimelerinden oluşmuştur. Hemedan şehri Babil krallarının saldırılarına uğramış, I Taran'ın döneminde ise

16 .38. محمد تقی زهتابی، تاریخ دیرین ترکان ایران، ص.

17 И. М. Дьяконов История Мидии. От древнейших времен до конца IV века до н.э. книга I. s. 102

imar çalışmaları yapılmıştır. Makedonyalı İskenderin seferleri sırasında ise Büyük Anahita sarayı yıkılmıştır. Ahemeniler ve Arşakiler döneminde Hemedan devletin yay başkenti olmuştur. Sâsâniler döneminde ise başkent şehri olmuştur¹⁸.

Hemedan ustasına ait tarihi anıtları aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Hekmetana sarayı, kız kulesi, İbni Sina türbesi, Baba Tahir türbesi, Aleviler türbesi, İskender mezarı, Defineler kitabesi, Abdullah imamzadesi, Ali imamzadesi, Hatuniyye türbesi, Ayetullah ahund molla Ali Mesumi türbesi, Prens Hüseyin imamzadesi, Hekmetana arkeolojik tepesi (Hemedan). Babapir türbesi, Şeyh türbesi, tarihi camisi (Nehavent). Yezdegert kalesi, Çubin kalesi, eski pazar, Kasım imamzadesi, Baba Ali imamzadesi, destecert imamzadesi (Melayir). Ezher bin Ali imamzadesi, Aznav imamzadesi, Yarımçaya hani (Kebuterahenk). Habaqquq Nebi türbesi, Şeyhali Han Ziline Cami, Mir Rizaettin Artimani türbesi, Şah Abbas kervansarayı, Şeyhali han tarihi medresesi, şah Zeyd türbesi (Tuysarkan). Şeyh Camaleddinin evi, Sultani camii, eski Gülistan hamamı, Ağahan Berlaği kitabesi (Esetabad).

Alisadr Mağarası - Bu mağara Kebuterahenk şehristanının Gültepe bahşinin Alisadr köyünde bulunuyor. Bu mağaradan başka burada Subaşı ve Serap adlı daha 2 mağara da bulunuyor. Serap mağarasından Alisadr Mağarası yönünde bir pınar akıyor ve bu mağaralar arasında ilişki kurmak için yolun olduğu da kayda alınmıştır. Mağara incelendiğinde duvarlarında ve çatıda kalsiyum karbonat tortularının kalıntılara rastlanmaktadır. Alisadr Mağarasının örnekleri içerisinde büyük ve küçük alanlı odalar ve koridorlar birbirleri ile dolambaçlı yollarla ilişkilendirilmiştir. Mağaranın iç su alanları mecmuasından tüm salonları ve koridorları kapsayan büyük gölü gösterilebilir. Bu mağaranın yolları ve kanalları şimdye kadar gerekli düzeyde öğrenilmemiştir. Burada var olan kanallar mağaranın atık ve akıntılarının yurtdışı edilmesi ve kuru olması için önemli rol oynuyordu.

Hizac mağarası- Bu mağara Hizac köyünde, yerli nüfusun adlandırdığı Kuzukışlak Dağının çevresinde bulunuyor. Zor geçişli yollarla çevrelenen mağarada koridor ve odalar tespit edilmiştir. Irak-Hemedan yolu üzerinde bulunan bu mağaranın uzunluğu 520 metredir.

Dere Ferax mağarası- Bu mağara Melayir kenti yakınlarında bulunuyor. Anıtın içerisinde küçük odalar ve kop da bulunuyor. Tavan kısmı killi ve kaygandır.

18 Qeybullayev Q.Ə. *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*. s.75

Koridorun döşemeleri ise kurudur ve sonunda taş basamaklar vardır. Diğer kısımda ise küçük bir göl yerleşmiştir.

Qalaye Cuğ mağarası- Hemedan ustanın doğusunda, Gala Cuğ köyünün 2 km mesafede bulunuyor. Bu mağaranın 3 girişi vardır: Bir giriş yer yüzeyinden 10 metre, diğer iki giriş ise mağaranın dış kısmında bulunur. Mağara duvarlarının üzerinde iletişimsiz şekilde çeşitli yazıları görmek mümkündür. Mağaraya girmek için 16 basamaklı büyük ve sağlam merdiven bulunuyor. Odalarının ve koridorlarının olması Qalaye Cuğ mağarasının arazideki diğer mağaraların özellikleri ile benzerlik teşkil etmektedir¹⁹.

Tarihi ve memorial abideler- Hemedan ustanın tarihi ve kültürel anıtları sırasına tarihi sarayları, kaleleri, eski pazarları, camileri, kervansayayları, köprüleri vs. gösterilebilir.

Hemedan sarayı- Bu saray MÖ III. yüzyılda Hemedan'ın eski tarihi yerlerinden olan Hegmatana arazisinde inşa edilmiştir. MÖ 614 yılında ise Kiaksar tarafından daha da gelişmiştir.

Kız Kalesi- Günümüzde bu kale yıkılmış ve sadece belirli duvar parçaları kalmıştır. Cephe bölüm, taş basamaklar döneminin güzel mimari örneklerinden olmuştur. Savunma nitelikli bu tabya-kale Hemedan, Melayir ve Toyserkan şehirlerinin savunulmasında önemli rol oynamıştır. Genellikle bu gibi savunma ve askeri nitelikli kaleler İran'ın birçok bölgelerinde mevcut olmuştur ki, yabancı işgalcilerin saldırıları, aynı zamanda iç ara savaşları sırasında önemli sığınak olmuştur.

Nuşican kalesi- Bu kale Hemedan'ın 60 km güney, Melayir'in ise 20 km batı kısmında bulunmaktadır. 1967 yılında bir İngiliz turisti tarafından çeşitli arkeolojik örnekler elde edilmiştir. Bu örneklerin tetkiki kalenin Ahemeniler dönemine ait olduğunu göstermiştir.

Çubin kalesi- Çubin kalesinin yıkıntıları Melayir şehrinin Devletabad adlı bölgesinde bulunuyor. Rastlantısal değildir Melayir şehrinin eski adı Çubin veya Çubine olmuştur ki, bu da Behram Çubinin şerefine böyle adlandırılmıştır.

Yezdegirt kalesi- Melayir'in güneyinde Yezdegird Dağı'nın çevresinde dağılmış durumdadır. Bu kale Sâsânîler dönemi yapılarından biri olmuştur ve muhtemelen III Yezdegirdin sığınaklarından olmuştur.

Feresfec köprüsü- Bu köprü Tuyskeran şehrinin Feresfec köyünde bulunuyor.

19. زندهدل، حسن، استان همدان، تهران: موسسه تحقیقات و انتشارات ایرانگردان، ص. 49.

Feresfec köprüsünün tarihi ve mimarisi Safeviler dönemine ait ediliyor, yakınlarında kervansaray da vardır. Köprü ikitaglı dolama kavis biçiminde olmak üzere, temel kısmı taş ve tuğla inşa edilmiş, kavisler ise gipsle kakılmıştır.

Kırık köprü (Husrevâbâd) - Bu köprü Husrevâbâd köyünde, Şahab nehri üzerinde bulunuyor. Dördaşırımlı köprü alçı ve gece yapılmış, taşların üzerinde ise dörtgen biçiminde tuğla inşa edilmiştir. Tuğlalarının boyutu 21x21x5 yapıdadır.

İbni Sina makberası- Bu türbe de Hemedan şehrinde bulunuyor. Bu türbe granitten yapılarak 3090 m² toprağını, sırf anıtın kendisi ise 1792 m² alanı kapsıyor. Günümüze kadar türbe 2 kez yeni restore edilmiş, 3 restorasyon ise alimin doğumunun 1000 yıldönümü vesilesiyle hayata geçirilmiştir. Kaçarlar döneminde türbeye yüksek önem verilmiş, burada araştırmalar yapılırken mezar anıtları, kıraat yerleri ve kütüphane de tespit edilmiştir ki, bu kütüphanede 6 bin cilt kitap vardır²⁰.

Eski hamamlar- Hamamlar Doğu aleminde sosyal yaşam tarzının gerekli ve zaruri bölümlerini oluşturuyor. Güney Azerbaycan'ın eski hamamları doğu ülkelerinde mevcut olan normal hamamlar gibi geniş ve büyük kubbelerle kuşatılmıştır. Kubbelelerin büyük olması hamamların içerisinin daha aydınlık olması için tasarlanmıştır. Bu tür hamamlar Hemedan ustasından da çok sayıdadır ve onlardan bazıları hakkında bilgi verilecektir.

Gülüstan hamamı- Bu hamam Esetabad kervansarayının yanında bulunuyor ve yakınlarında eski pazar da vardır. Hamamın içerisi 6 odadan oluşuyor. Odalardan birinin karşısında ise mezar da bulunuyor ve 3 bölümden dahil, orta, sağ (soğuk su deposu), sol (sıcak su deposu) ile düzenlenmiştir. Bu hamam tuğla, alçı ve oyulmuş taşla inşa edilmiş ve Safeviler dönemine ait olduğu tahmin ediliyor.

Hacı Ağa Turab hamamı- Hamamın üzerindeki bir baraj şiiirden anlaşıldığı üzere bu hamam Nasreddin şah tarafından yapılmış, Kaçarlar döneminin en güzel tarihi yapılarından biri olmuştur. Dikdörtgen formda olan hamam 2 bölümden, yani soğuk su deposu ve sıcak su deposundan düzenlenmiştir. Soğuk su deposu 4 taş sütun üzerinde sağlanmış ve bu sütunlardan ikisi çinilerle süslenerek Rüstem ve beyaz dev arasında savaş sahne kuşatılmıştır. Sıcak su deposu ise 4 sütun ve bir çatı ile çevrelenmiştir. Bu hamam Nehaventteki Qeyseriye pazarı yakınlarında bulunuyor ve iç kısmı çinilerle süslenmiştir. Bu hamamı da Hemedan ustanın ilginç ve güzel hamamlarından biri saymak olur.

20 زندهدل، حسن، age، ص. 63.

Şah Abbas kervansarayı- Şah Abbas kervansarayı Toyserkan ve Kirmanşah arasında bulunan Feresfec köyünde bulunuyor. Safeviler devrinin anıtlarından sayılan bu anıt kare şeklinde olmakla 56x56 m, iç ise 23/5x23/5 m biçimindedir. Her tarafında bir külle olmak üzere, 4 yuvarlak kule ve doğu, batı'yı, kuzey bölümlerinde 3 yarım daire kule ile çevrilidir. Kervansarayın iç çinilerle ve çeşitli süs örnekleriyle süslenmiştir.

Yarımkıye kervansarayı- Dikdörtgen şekilde olan bu kervansarayın formu 50x60 metre biçimindedir ve 4 metre yüksekliğinde duvarla kuşatılmıştır. Kervansaray alçı ve çentikli taşlarla örülmüştür. Çeşitli motiflerle süslenmiş kervansaraylar Safeviler dönemine aittir.

Eski pazarlar- Pazarlar eski tarihe sahip kültürel anıtlardan biridir. Hatta onların tarihi Med dönemine kadar uzanır ve burada bu dönemlerde çeşitli meslek sahiplerine ait piyasalar mevcut olmuştur. Hemedan bazarı- Bu pazar Kaçarlar döneminde daha da gelişmiş ve kuyumcular pazarı, kasap pazarı, bakırcılar çarşısı, şekerli ürünleri pazarı vs. Melayir pazarı ise Feteli şah'ın oğlu şeyh Muhammed Ali Mirze Devletşah zamanından mevcut olmuştur. Burada bir temel ve iki yardımcı pazar faaliyet gösteriyor.

Baba Tahir makbarası- Hemedan şehrinin turistik yerlerinden biri de baba Tahir türbesidir. Baba Tahir IV yüzyılın sonu V yüzyılın başlarında yaşamış büyük dini irfan temsilcilerinden biri olmuştur. Türbe 8965 m² bölgeyi kuşatmıştır. Bu türbe zedelendiğinden Pehlevi döneminde yeniden restore edilmiştir. Türbede elde edilen maddi kültür örnekleri İran Arkeoloji Müzesi'nde tutuluyor. Bu örnekler içerisinde firuzeyi renkte çininin üzerine kufi hattıyla kur'an ayetlerinin yazılması olmuştur. 1950 yılında yeniden restore edilen türbeye yeni mimari imajı verilmiştir. Diğer türbelerde olduğu gibi, burada da islam dönemine ait mezarlar, çeşitli mesnevi ve gazeller yazılmış taş plakelere rastlamak mümkündür²¹.

Mirraziaddin Artimani türbesi- Mir Seyyid Muhammed Raziaddin Artimani Razi ismiyle ünüm ünlü gazel üstadlarından ve şairlerinden biri olmuştur. O, muğamı çok güzel bilginlerinden olmak, hem de iyi sesi olan bir hane de olmuştur. Hemedan ve İsfahan'da Razi'nin ünü giderek artmaya başlamış, bazı gazelleri ise döneminin çirkinliklerini açtığına göre şah Abbas tarafından zindana atılmıştır. Saginame ve sovkanname onun en ünlü eserlerindedir bu eserleri ile Fars edebiyatına kendi mührünü vurmuştur. Onun türbesi Artimani köyü ile Tuyserkan şehristanı arasında bulunuyor. Türbenin planı kare yapıdadır ve içerisinde 3 oda

21 . صحبت الله مرادی، فرهنگ عامه خطه تویسرکان، ص.205.

vardır. Türbenin bazı bölümlerinde ise ağaç işleme ve ağ yöntemlerinden da kullanılmıştır²².

Seyfeddöyle türbesi- Bu türbe Kaçar Şahı Fethali Şah'ın torunu Seyfeddövenin şerefine Melayir yakınlarında inşa edilmiştir. 4 girişi olan ve tuğlayla inşa edilmiş bu türbe özellikle yaz mevsiminde daha çok ziyaretçilerin buraya gelmesi ile farklıdır.

Aleviler makberası- Selçuklu dönemine ait edilmiştir. Hemedan'da bulunan bu tip türbeden Çikara kentinde de vardır. Diğer türbelerle benzer yönleri şu ki, burada da mezarlar, mezar anıtları ve maddi kültür örneklerinin olmasıdır.

İskenderin mezarı- Bu mezar Hekmatana tepesinin yakınlarında bulunuyor. Dinî inanç ve güven belirtisi olarak pir olarak kullanılır.

Kız kalesi- Savunma önemli bu kale arap işgalleri sırasında halkın korunmasında önemli rol oynamıştır.

Kurban burcu- kalenin adı şahıs adına alınmıştır ve bu gala da savunma nitelikli olarak Hemedan ve çevre arazilerin yabancı işgaller ve ara savaşlarından korunmasında önemli rol oynamıştır²³.

Hekmatan tepesi- İran'ın en eski anıtlarından biri de Hekmatana tepesidir. Günümüze kadar bu anıtın bir parçası ulaşmıştır ve çığ tuğlayla örülmüştür. Bu anıtın tarihi, yapımı Ahemeniler dönemine ait edilmiş ve devletin hazinesinin burada bulunduğu da kaydedildi.

Peysa tepesi- Bu tepe Hekmatana tepesi yakınlarında bulunuyor. Elde edilen arkeolojik materyaller her iki tepe arasındaki bağlantının olduğunu gösteriyor. Bu anıt da Ahemeniler dönemine ait edilmiştir.

Gencname kitabesi- Gencname kitabesi Dara ve Kserks dönemi yapılarından biridir. Bu anıt Hemedan'ın batısında Elvend dağı yakınlarında, Abbasabad vadisinde bulunuyor. Anıtı rüzgar ve yağmur zararından korumak için örtüyle kuşatılmıştır.

2.1. Kayaüstü Tasvirlerin Öğrenilmesi

İran kaya sanatının araştırılması tarihinden 40 yıl geçmesine rağmen, kaya sanatının arkeolojisinin daha iyi anlaşılmasına başarmakta iyi ilerliyor. Maalesef,

22 .311. ص. ماع، قديمترین شهر ما، ص. 311.

23 فصلنامه همدان، سال دوم، شماره 31، ص 32.

İran'ın petrogliflerini yeni bilimsel yöntemlerden yararlanmak için hiçbir çaba gösterilmedi. Önceki dönem yöntemlerinin çoğu arkeolojik kanıtlara veya sanat yöntemlerine dayanır. Arasbaran şehrindeki Songun kaya sanatı MÖ I. binyıla ait olan sanat tarzları ve arkeoloji tarihi içeren ediyor. Fakat, Ostad Mirzanın gravürleri için bölgede arkeolojik kanıtlar aracılığıyla kurulan maksimum tarih MÖ II binyıla kadar uzanır. Reşidi Nejad ayrıca Sialk II (MÖ VI binyılın ikinci yarısı) ve Sialk III (MÖ IV-III binyıl) deniz nehirlerinin motifleri ile Çeşme Malek ve Dere Devin petrogliflerini karşılaştırdı. Sayt-ı Maha adı köy kenarında bulunan eski bir havuzdan gelir²⁴. En büyük ve en önemli yerlerden biri olan Karatepe I dönüşümlü beyaz mermer taşının üzerinde bulunur. Yerleşim yeri dahil değişik oymalarla birlikte, çeşitli hayvanlar, insanlar, ayrıca geometrik şekiller olan panellerden oluşuyor. Bu anıtta bazı belirsiz rakamlara da rastlanmıştır. Petrogrif taşların çoğu dağ keçisi resimlerini temsil ediyor. Bir bütüncül düşünüldüğünde, motiflerin belli özelliklerine göre, gravürlerin 19'u diğerlerinden farklıdır. İlk sahne daha çok önemli gravürlerin çoğunluğunun bulunduğu alanın güney bölgesinden elde edilmiştir. İlk panel, bir dağ keçisi ve ayrılabilir bilen hayvan şeklindeki figür dahil olmak üzere iki tür hayvan şeklindedir. Bu anıtta tasvir eden dağ keçilerinin çoğunluğu erkek figürü gibi görünüyor. Karatepe II, Karatepe I'in güneydoğusunda 300 metre mesafede bulunan metamorfoz beyaz mermerden yapılmış taş çöküntüden ibarettir. Tariflerin çoğu eski anıtlarda olanlara benziyor²⁵.

Çeşme Malek ve Dere Devin petroglifleri Hemedan kentinin güneybatısında bulunuyor. Bunlara antropomorf, zoomorphic ve spekülatif veya damga edilmiş geometrik figürler dahildir. Arkeolojik verilere göre bu alandaki en eski bulgular milattan önce üçüncü binyıla aittir. Biz Dere Devin ve Çeşme Malekde gravürlerin uzatılmasının ve tarihinin öğrenilmesi, ayrıca eski ticaret yolları ve diğer alanlarla kültürel ilişkileri öğrenmeye çalışıyoruz. Araştırmalar 2003 yılından 2009 yılına kadar Elvend dağlarının güneybatı bölümünde yapılmıştır.

Çeşme Malek Abidesi

1. Antropomorf ve Spekülatif Motifler: Birinci grup kare, antropomorf ve haç resimleri (eski İran haç inançları evrenin oluşmasına aittir). Motifler Sialk II (milattan önce VI bin yılın ikinci yarısı) ve Sialk III (IV-III binyıl) hazırlanmış boyalı kepçe tasarımlarını hatırlatıyor. Bu, yerleşmiş ve göçebe toplumları arasında veya uzun süredir inancın devamlılığı arasındaki kültürel karşılıklı etkileyebilir.

24 Schmandt Besserat, *Animal Symbols at AIN GHAZAL*. 1997, *Expedition*, 39 (1), p.56.

25 Rashidi Nejad M., Salehi A.M., Veisi M., Cheshmeh Malek and Dareh Divin. *INORA*, 62, 2012, p. 11-14.

2. Antropomorfik Gravürler: Çeşme Malek gravürlerinden bazıları atlı, yürüyüşçü ve benzer giyimli iki göçmen kadın sahneleri ile temsil ediyor. Bölgede dağılmış Çeşme Malek oymakta üslupları farklı düşünce ve sanat yöntemleri ile yerli sanatçıların iletişimini ortaya koymaktadır. Büyük yerleşim yerleri daha küçük yerlerle mukayese yaptıkları daha karmaşık ve daha çok seyircilerle farklı ilişkilerin olduğunu gösteriyor.

3. Dağılmış Örnekler: Çeşme Malek yakınlarında dağılmış insan ve çocuk figürleri örnekleri tespit edilmiştir. Aynı zamanda araziden çıplak insan heykelciklerine de rastlanmıştır.

Dere Devin

1. Abstract veya Geometrik Gravürler: Bu gravürler sadece belirttiğimiz gibi değil, İran ve diğer komşu ülkelerde, örneğin, Ermenistan ve Afganistan'daki Gheam gibi diğer bulgularla kıyaslanabilir.

2. Antropomorf ve Hayvan Şeklindeki Gravürler: Dere Devinde en ilginç sonuçlar yaban keçileri veya grup avcılığa ait sahnelerdir. Bazen yay ve okları olan atlı avcı resimlerine de rastlanmıştır. Böylece, Hemedan vadilerinde avcılık sahnelerinin zenginliği az sayıda petroqliflerde yer alsa da çiftçilik ve pastoral ekonomiye aykırıdır. Çeşme Malek ve Çeşme Gazi anıtlarının yakınlarında iki değirmen ve Dere Devinde bir inek fotoğrafı onların yaşam tarzının çeşitliliğine kanıttır. Genelde Dere Devin anıtının zengin ve antropomorf kaya oymaları diğer arkeolojik anıtlar olan Kazakistan'ın Külçebaşı, Afganistan'ın Hezarsom ve Kuzey Horasan'daki Lax Mezare petroqlifleri ile benzerliği bu anıtlar arasında kültürel ilişkilerin varlığından haber verir²⁶.

Tarihi ve antropolojik açıdan önemli olan petroqlifler, sosyal-arkeolojik konseptleri tecessüm ettiren en güvenilir belgeler olarak kabul edilir. Onların amacı günlük hayat sorunlarıyla ilişkili olarak, hem de ritüeller, sanat, hukuk, sözleşmeler ve sosyal normlar içinden dışına çıkıyor. Arkeolojik araştırmanın diğer alanlarla karşılaştırıldığında, kaya sanatı sonuç olarak, ülke genelinde bugüne kadar diğer arkeolojik kalıntularından daha az bilinirler. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar son dönemlerde kendilerinin çabalarını kaya üzerinde resim sanatına yöneltirler. Tüm bu özellikler iyi su kaynakları ile birlikte, buna bağlı olarak hem göçebe yaşam tarzı, hem de oturalım hayat için ortam yaratıyor.

26 Saraf M.R., Rock Carving of Divin Valley of Alvand in Hamadan. 1997, *Archaeological Report*, (1), p. 304-305.

Doustali Vadisinin petroglifleri Hemedan şehrinin 10 km kuzeybatısında ve Marianj ilçesindeki 2 km güneybatıda, Elvend etrafında kolayca erişilebilir yerlerde bulunuyor. Doustali Vadisinin petroglifleri bir rastlantı arkeolojik araştırmaları ile tespit edilmiştir. Elvend dağları boyunca geniş arazide 13 adet yıkıma uğramış, 86 adet ise genel dağılmış anıt tespit edilmiştir. Bu yapıların araştırılmasında sürtünme, çekiçleme ve çekimsel yöntemleri kullanılmıştır. Bu petrol taşların bazıları dağılmaktadır ve doğal aşınma için zor görünüyor. Onların motiflerini 4 gruba ayırmak mümkündür: Geyik, dağ keçisi, köpekler ve antropomorflar. Hemedan vilayetinde bu motifler sadece Hacı Med abidesinde tespit edilmiştir. Doustali Vadisinin petroglifleri arasında dağ keçisi figürlerinde daha çok dikkat çeken ana parçası ve iki uzun boynuzlu tasvirlerin olmasıdır. Onlar Muratbey vadisi, Çeşme Malek ve Dere Devin ile mukayese edilir. Alimler tarif çeşitliliklerini ve dağ keçisi motiflerinin çokluğunu su tanrısı gibi dağ keçisinin kabul edilmesi miti ile anlatmaya çalışmışlardır. Ayrıca eski İran mitolojisinde dağ keçisi kalkınmanın ve bolluğun farklı sembollerinden biridir, çünkü su onların menşindedir. Uzun boylu gövdeleri olan dağ keçileri tüm petrogliflerin % 17'sini oluşturmaktadır. Antropomorf motifler (% 13) sık sık izole edilir ve çok stilize ediliyor. Onların büstü öge şeklindedir, baş ve boyun noktalara benziyor. Tasavvur edilen sahneler daha muhtemelen erkek heykelticiklerine benziyor. Birkaç bakımdan geçirilmiş sahne bir tarihi arkeolojik değere sahip olabilir. Bunlar arasında dağ keçisi veya onların av sahnelerini verebiliriz. Bu motiflerden bazıları Hemedan, Dere Devin ile kıyaslanabilir²⁷.

Sonuç

Araştırma sonucunda tespit edilmiştir ki, Hemedan ve Zencan'ın bu dönemde ekonomik öneminin artması sadece şehrin içerisindeki geniş arazide kültürel kesimin dolgunlaşan, para hacminin geliştirilmesinde, hatta sanat kurumlarının kale duvarlarından dışarıdaki arazide özel mahalle gibi şekillenmesinde kendini gösteriyor. Fakat bununla şehrin savunma önemi de azalmıyor, aksine kale duvarları ve kapıları pişmiş tuğla daha da güçlendiriliyor. Zencan ve Hemedan ostanlarında yapılan arkeolojik araştırma ve kazı çalışmalarından sonra böyle bir sonuca varmak olur bura ticaret ve iç yollarının kesiştiği bölgede bulunmakla Orta Çağ'da Azerbaycan halkının siyasi, ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamıştır.

27 Azizi Kharanaghi M., Naseri R., Panahipour M., Barani M., Petroglyphs discovered in the Basin Area of The Upper Gotvand Dam (Bard-E Pazani, Iran). 2011, *INORA*, 61, p.10

Belirtmek isterdim ki, İrani tetkikatçılar tarihi Azerbaycan topraklarının tarihini sahteleştiymiş Fars k6ltdr6 adı altında d6nyaya tanıtılmak istemişlerdir. Lakin biz G6ney Azerbaycan b6lgelerinde d6r6st tetkikatlar apararsak buranın tarihinin pers değil Azerbaycan T6rk k6ltdr6ne bağlı olduğunu g6rmekteyiz.

Kaynaklar

Kitap

1. Хамдаллах Казвини. *Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану)*. Баку, Изд-во «Элим». 1983. 52 с.
2. هوشنگ ثبوتی، تاریخ زنجان، تهران، 1366، 112 ص.
3. سلطانی رامین، جستارهای در تاریخ زنجان، زنجان: انتشارات نیکان کتاب، 1389، 432 ص.
4. مجموعه مقالات 80 سال باستان‌شناسی ایران، به کوشش یوسف حس نزاده و سیما میری، تهران، نشر پازینه، 1391 / 694 ص.
5. محمد تقی زهتابی، تاریخ دیرین ترکان ایران، تبریز اختر 1381، 265 ص.
6. И. М. Дьяконов *История Мидии. От древнейших времен до конца IV века до н.э.* книга I. Баку 2012. “Нагыл Еви”. 332 с.
7. Qeybullayev Q.Ə. *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*. Bakı: Azər nəşr 1994, 248 s.
8. زندهدل، حسن، استان همدان، تهران: موسسه تحقیقات و انتشارات ایرانگردان، 1376، 195 ص.
9. صحبت الله مرادی، فرهنگ عامه خطه توپسرکان، تهران، موزه و کتابخانه مجلس شورای اسلامی 1375.
10. غلامحسین قرآگوزلو، هگمتانه تا همدان سرگذشت قرن‌ها در قدیمیترین شهر ما، تهران کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه علامه طباطبایی، 696 ص.

Tez

11. نجفی، ارض الله 1375 بررسی و شناخت آثار باستانی استان زنجان، ن پایان نامه کارشناسی ارشد. باستان شناسی به راهنمایی علی اصغر میرفتاح، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.

Makale

12. کاظم ملازاده، معصومه طاهری دهکردی. تاریخچه، جایابی و ساختار هگمتانه مادی /مقالاتشهر ایرانی اسلامی/ زمستان 1395. شماره 6. ص. 5-16
13. نگهبان، عزت الله، «گزارش مقدماتی دو ماهه عملیات حفاری منطقه سگزآباد»، مارلیک شماره 1، ص. 1-24.
14. عالی، ابوالفضل بررسی و شناسایی آثار باستانی شهرستان مهنشان پژوهشکده باستان شناسی، 1381.
15. میرفتاح، علی اصغر، ر شماره 22 و 32، ص. 168-185، «بررسی و شناسایی قلعه تپه ابهر». 1373.
16. Alibaigi, S; K., Niknami & Sh., Khosravi 2010 “A Preliminary Report on the Investigation of the Lower Paleolithic Site of Khalesh in the Khorramdarreh

Valley; Zanjan”, Iranian Archaeology, N^o1:7-14.

17. آذرنوش، مسعود، «گزارش مقدماتی کاوش های لای هشناختی تپه هگمتانه همدان»، گزارش های باستان شناسی، ش ۷، ج، مجموعه مقالات نهمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، پژوهشکده باستان شناسی، تهران، 1683، ص 20.

18. محمدی فر، یعقوب، هگمتانه، 1378؛ پایتخت مادها، فرهنگ همدان، س 5، ش 17 و 18، ص 16-2. 19. کاظم ملازاده، معصومه طاهری دهکردی، تاریخچه، جایابی و ساختار هگمتانه مادی، مقالات شهر ایرانی اسلامی، زمستان 1395، شماره 6، ص 5-16.

20. فصلنامه همدان، سال دوم، شماره 13، ص 32.

21. Schmandt Besserat, Animal Symbols at *AIN GHAZAL*. 1997, *Expedition*, 39 (1), p. 56.

22. Rashidi Nejad M., Salehi A.M., Veisi M., Cheshmeh Malek and Dareh Divin. *INORA*, 62, 2012, p. 11-14.

23. Saraf M.R., Rock Carving of Divin Valley of Alvand in Hamadan. 1997, *Archaeological Report*, (1), p. 304-305.

24. Azizi Kharanaghi M., Naseri R., Panahipour M., Barani M., Petroglyphs discovered in the Basin Area of The Upper Gotvand Dam (Bard-E Pazani, Iran). 2011, *INORA*, 61, p. 9-19.

Konferans

25. صراف، محم درحیم، «روند معماری و شهرسازی شهر باستانی هگمتانه - همدان، در پایان نهمین فصل کاوش پاییز»، دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، 1378.

